

Bagi Zoltán Péter

A Nyugat felemelkedése és a hadügyi forradalom elmélete

A történelem tankönyvek kora újkori fejezeteiben a Nyugat felemelkedéséről nemigen esik szó. A nagy földrajzi felfedezések kapcsán annyit tudunk meg, hogy a konkvisztádorok elsöprő katonai fölénye meghódította és igába hajtotta a nagy amerikai kultúrákat. Ezek előfeltételeként Nyugat-Európa nagy nemesfémigénye, valamint a hajózást segítő földrajzi ismeretek elterjedése közismert. A kérdés azonban ennél sokkal komplexebb és mélyen gyökerezőbb. Európa ugyanis bár a 15. és 16. század fordulóján egyike volt a világ legfontosabb kulturális-hatalmi központjainak, és jóval felette állt Afrika, Amerika vagy Óceánia szétszórt társadalmainak, ám korántsem volt olyan nyilvánvaló, hogy 17. és 18. század folyamán a vezető helyet is megszerzi magának, maga alá gyűrve legfőbb korábbi riválisait is, és egészen a 20. század elejéig (az I. világháború végéig) meg is őrzi ezt a vezető szerepet. Három Európán kívüli birodalom is a kora újkor hajnalán joggal pályázhatott erre a szerepre: Kína, az Oszmán Birodalom és Indiában a Nagymogul Birodalom.

Az 1368-ban trónra lépett Ming-dinasztia újra egyesítette Kínát és végleg legyőzte a mongolokat. Mindezeket követően a 100-130 milliósra becsült lakosságú (Európa összlakosságát ekkor 50-55 millióra becsülik), egységes és hierarchikus konfucianus bürokrácia által irányított, szomszédjaival, és tegyük hozzá, hogy az egész világgal szemben hatalmas technikai és kulturális fölényben lévő birodalom a tengerentúli felfedezések és kereskedelem felé fordult. 1405 és 1433 között a Cseng Ho admirális vezette *hivatalos* tengeri expedíciók egészen a zanzibári kikötőig, azaz Kelet-Afrikáig eljutottak. A flotta mérete (1350 hajó) és technikai paraméterei (ágyú, iránytű, 120 méter hosszú és 1500 tonna vízkiszorítású hajók) képessé teheték volna a kínaiakat, hogy körbehajózzák Afrikát és „felfedezzék” Portugáliát, jó néhány évtizeddel az előtt, hogy Tengerész Henrik portugál infáns expedíció terjeszkedni kezdtek volna Ceutától délre. A 15. század közepére azonban a Kínát irányító mandarinok úgy döntöttek, hogy leállítják a tengerentúli expedíciókat, sőt a kettőnél több árbocos hajók építését is megtiltották egy rendelettel, pusztulásra ítélve hatalmas hadiflottájukat. A birodalom északi határaitra ugyanis újra a pusztai nomád népek támadásai neheztedek és ezért a katonai és pénzügyi forrásokat ennek a veszélyeztetett területnek védelmére összpontosították, luxusnak ítélve a haditengerészet költségeit. A

bevezetett takarékoság hátrányai csak később mutatkoztak meg. Ám flottájukat még akkor sem építették újjá, mikor egy évszázadon belül felségvizeiken (mind a tengeren, mind nagy folyóikon) a japán kalózok és európai hajósok jelentek meg. Szinte passzívan, de leginkább kiszolgáltatottan szemlélték az angolok ismétlődő behatolási kísérleteit, majd a Meidzsi reformok utáni Japán imperialista törekvéseit. A költségektől és a szárazföldi veszélytől eltekintve a kínai visszahúzódnak egyik kulcselemének a konfuciánus bürokrácia konzervativizmusát tekinthetjük, amely éppen a Ming-korszakban tetőzött.

Míg a 15. század végére – 16. század elejére Kína magába zárkózott, addig két iszlám birodalom vagy nyugodtan írhatnánk úgy, hogy „puskapor birodalom” körülbelül ugyanekkor érte el legnagyobb sikereit és kiterjedését. Ezek közül a keresztény Európára egy, a mongol hódítás elől a 13. században Anatóliába menekült kaji nevezetű oguz törzshöz tartozók által alapított birodalom jelentette a legnagyobb és közvetlen veszélyt, amely a dinasztiaalapító Oszmánról kapta a nevét. A meggyengült Bizánc és Szeldzsuk Birodalom határmezsgyéjére telepített harcosok vezetője ugyanis felismerte és kihasználta a kialakult hatalmi vákuumot, a terjeszkedés lehetőségét. Fia, Orhán 1354-ben már Európába is megvetette a lábát (Gallipoli erődjének elfoglalása és újjáépítése), majd kihasználva a balkáni államok (szerb, bolgár, görög és Bizánc) egymással szembeni állandó háborúskodásait fokozatosan kiterjesztette hatalmát a félszigetre is (1371-ben Marica-folyó menti és 1389-ben rigómezei csata), ezzel párhuzamosan igyekezett megtörni Anatólia többi török törzsének ellenállását és önállósági kísérletét is. A dinasztia hatalmát Timur Lenk támadása is csak megrendíteni tudta a 15. század elején (1402 ankarai csata), ám megdönteni nem. Kevesebb mint fél évszázaddal később pedig, 1453-ban Hódító Mehmed elfoglalta Konstantinápolyt, amit birodalma fővárosává tett. 1456-ban pedig már a Balkánon legfőbb riválisává előlépett Magyar Királyság kulcserődítményét, Nándorfehérvárt (Belgrádot) vették ostrom alá katonái, ekkor még sikertelenül. I. Szelim szultán uralkodása idején az oszmán hadigépezet kelet felé fordult: 1514-ben Csaldiránál legyőzte a perzsa Szafavida-dinasztiát, míg három évvel később Kairó mellett (Raidanijánál) mértek a tűzfegyverekkel jól ellátott janicsárjai döntő vereséget a mamelukokra. A szultán e győzelemmel a muzulmán világ fejévé vált, hiszen állítólag a kalifa ráruházta hatalmát és birodalma immáron három kontinensre terjedt ki: Afrikára (Észak-Afrika), Ázsiára és Európára. Fia, I. Szülejmán tovább folytatta a hódítások sorát, ám figyelmét leginkább Európa, azaz a Magyar Királyság, majd a Habsburg Monarchia elleni harc kötötte le. Az oszmán szárazföldi hadsereg 1526-ban elfoglalta Nándorfehérvárt, majd tizenöt évvel később Budát is, míg flottája biztosan uralta a Földközi-tenger keleti és középső medencéjét. Ám a Magyar Királyság teljes meghódításának és tengeri hatalmának további terjeszkedésének gátat szabott a Habsburg-dinasztia, amelyhez Európa szinte teljes erőtartalmát felhasználta. A soknemzetiségű és több felekezethez tartozó birodalom vezetésének a 16. század közepén azonban szembesülnie kellett azzal, hogy az oszmán hadsereg és hadiflotta, bármennyire is jól szervezett, arra azonban már aligha futja erejéből, hogy hatalmas ember- és pénzvesztések nélkül tovább terjeszkedjen. A stratégiai túlterjeszkedés jeleit mutató rendszer mindinkább megszenvedte azokat a

hiányosságokat, amelyeket a túlzott központosítása, despotizmusa, a kezdeményezés, a véleménykülönbség és a kereskedelemmel szemben tanúsított rendíthetetlen ortodoxia ártó hatásait. A 18. század elejétől a birodalom fokozatosan veszítette el a nagy véráldozatok árán megszerzett közép-kelet-európai és kaukázusi hódításait, majd a 19. századra Európa beteg embereként az európai nagyhatalmak bábjává vált.

Ugyanabban az évben, mikor I. Szülejmán döntő vereséget mért Mohácsnál a II. Lajos vezette magyar seregre és ezzel a középkori Magyar Királyságra több ezer kilométerrel keletebbre Zahir ad-Din Muhammed Bábur aratott győzelmet a Delhi Szultánátus uraló lódi-afgánok felett Panipatnál, megalapítva ezzel a Nagymogul Birodalmat (a mogulul szó jelentése a perzsa nyelvben mongol, ami Bábur származására utalt). Timur Lenk szépunokája az oszmán hadsereghez hasonló módon tűzfegyverekkel szerelte fel javarészt török és perzsa katonáit, és az Oszmán-dinasztiához hasonlóan a kialakult hatalmi vákuumot használta fel terjeszkedéséhez. Ugyanakkor Kínához és az Oszmán Birodalomhoz hasonlatosan a hatalmas kiterjedés, néhány uralkodójának katonai zsenialitása, udvaraiknak csillogása, a kiépített bank- és hitelrendszer ellenére a rendszer magja volt alapvetően gyenge, amelyet a konzervativizmus okozott. A birodalomban egy hódító muzulmán réteg nehezedett a nyomorgó, többségében hindu parasztságra és városi lakosságra, akiket azonban vallásuk előírása gúzsba kötöttek, minden változtatási kísérlet a legmélyebb társadalmi korlátokba ütközött. A Nagymogul Birodalom a belső problémák mellett egyre nehezebb tartotta magát a maráthik déli, az afgánok északi, majd a Brit Kelet-indiai Társaság támadásaival szemben és a szipoj felkelés (1857-1858) leverése után meg is szűnt, India brit koronagyarmattá vált.

Felmerül a kérdés, mi okozta azt, hogy a három említett birodalommal szemben a kora újkor hajnalán még népességszámban, (hadi)technikában, gazdasági erőforrásokban és kultúrában elmaradottabb Nyugat ragadta magához a vezető szerepet a 17. és 18. század folyamán? Paul Kennedy erre nagyon frappáns választ adott: „Európa legnagyobb előnye az volt, hogy kevesebb hátránya volt, mint a többi civilizációnak.” Azaz a földrajzilag (nagy folyóvölgyek hiánya) és éghajlatilag (a földrészen a sarkvidéki, az atlanti, a kontinentális és a mediterrán éghajlat egyszerre van jelen) is tagolt kontinensen a gazdasági liberalizmus (a tőkés gazdálkodási forma kialakulása), a szellemi szabadság (a reformáció, a rekatolizáció, majd a felvilágosodás), valamint a politikai és katonai sokszínűség kombinációjának állandó kölcsönhatásban álló elemei teremtették meg az „európai csodát.” A felsorolt elemek közül a továbbiakban a hadügy fejlődésével, azaz az úgynevezett hadügyi forradalom elméletével és ennek a Nyugat felemelkedésére gyakorolt hatásával foglalkozunk.

„A 16. század Európa hadtörténetének legérdektelenebb időszakai közé sorolható” vetette papírra 1937-ben Sir Charles Oman, és nézetével sokáig senki sem mert szembeszállni. Azt, hogy ez mára gyökeresen megváltozott és egy új szemléletű történeti gondolkodás alakult ki Michael Robertsnek köszönhető. A belfasti Queen University történelem professzora egy 1955 januárjában megtartott ünnepi előadásának ugyanis a *The Military Revolution, 1560-1660* címet adta. Ebben, majd az egy évvel később megjelent

változatban kifejtette, hogy a kora újkori európai hadművészetben történelmi szempontból is példátlanul fontos fejlődések, változások következtek be. Roberts elsősorban a 17. századi svéd történelem és kiváltképpen Gusztáv Adolf uralkodásának kutatójaként szerzett ismeretei alapján, valamint Orániai Móric stratégiai és taktikai újításait vizsgálva négy egymással is szorosan összefüggő csoportba osztotta be mindazokat a tényezőket, melyek az általa megszabott száz évben alapvetően új utakra terelték a hadviselést. A legfontosabb ezek közül a taktika átalakulása volt, amely során a kézi lőfegyverek robbanásszerű, vagy stílszerűen forradalmi fejlődése és elterjedése lehetővé tette a vonalharca kialakulását. Az új harcrend (legyen itt szó a németalföldről vagy a svéd mintáról) jobban kiképzett és fegyelmezett katonaságot követelt meg. Ezzel párhuzamosan a hadseregek létszáma is emelkedni kezdett sorolta, hiszen előfordult egyes európai országok esetében, hogy akár a tízszeresére is növekedhetett a fegyverben tartottak száma. Mindezek elősegítették a stratégiai gondolkodás változásaihoz, amely során egy merészebb, döntő csaták megvívásától nem visszariadó és akár több hadsereggel összehangoltan operáló hadvezetés alakult ki. A kiképzett, nagy létszámú veterán katonaságból álló haderőt azonban már nem volt érdemes a hadjáratok vagy háborúk lezárultával szélnek eresztetni. Az így életre hívott állandó hadseregekkel vívott, elhúzódó háborúk a társadalom, gazdaság és államigazgatás területén is mélyreható változásokat eredményeztek. Roberts megállapítása szerint a 16-17. században kialakult új hadseregek hosszú távon döntő szerepet játszottak az uralkodó és a rendek között kialakult politikai erőegyensúly felborulásában, és ezáltal az abszolutista állam kiépülésében. Munkája azonban – dacára annak, hogy átfogó tézise egyfajta magyarázatot adott a 17. századi európai történelem nagy folyamataira – sokáig nem gyakorolt komolyabb hatást a válságfolyamatok kutatásával elfoglalt gazdaság-, társadalom-, kultúr- vagy éppen tudománytörténészek körében.

Míg a kiadásban is megjelent ünnepi előadások, legyenek jók vagy rosszak, döntő többsége elmerül az ismeretlenség homályában, addig Roberts munkája időről-időre felbukkan még manapság is tanulmányokban és monográfiákban. Ez pedig leginkább Geoffrey Parker munkásságának köszönhető. A neves angol történész először kétségeit fogalmazta meg a dublini professzor téziseivel kapcsolatban, hiszen a németalföldi szabadságharc küzdelmeiben részt vett spanyol hadseregeket vizsgálva nem talált bizonyítékot ezekre. A doktori értékezésének utolsó fejezetében, amelynek a „Hadügyi forradalom?” címet adta, meg is fogalmazta aggályait. Parker saját visszaemlékezése szerint Roberts volt az, aki mint külső opponense arra biztatta, hogy kritikai észrevételeit külön tanulmányban jelentesse meg. Ehelyett észrevételeinek egy részét *The Army of Flanders and the Spanish Road* című könyvének bevezető fejezetébe dolgozta bele, míg a többi az 1976-ban napvilágot látott *The Military Revolution – a Myth?* című tanulmányában jelentette meg. Kiegészítései, új kutatási eredményei egy-egy részletében módosították, pontosították és finomították az eredeti elméletet, de lényegét tekintve nem ingatták meg. Parker mintegy húsz évi kutató munkáját összegezve és újragondolva a hadtörténet, a kultúr-, társadalom- és gazdaságtörténet legújabb eredményeivel átdolgozta, térben és időben kiterjesztette új dimenzióba helyezte a hadügyi forradalom fogalmát. Elméletét

pedig az 1988-ban megjelent *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800* című könyvében fejtette ki. Véleménye szerint az Európai hadügyet három, egymással szorosan összefüggő fejlődési irány forradalmasította. Ezek közül a legfontosabbnak az úgynevezett olaszbástyás erődítési iskola (*trace italienne*) elterjedését tartotta, amelyet elmélete középpontjába helyezett és annak origójaként tekintett rá. Parker a flandriai spanyol hadseregekről írt könyvében és 1976-ban megjelent tanulmányában már úgy vélte, hogy a 15. század végén és a 16. század elején Itáliában kialakult erődépítészeti rendszer döntően befolyásolta a stratégiai gondolkodást, hiszen egy-egy kiépített erődöt már csak módszeres ostrommal lehetett elfoglalni. Ott ahol az új típusú építési módszereket bevezették kevés vár uralt hatalmas területeket. Ez azt jelentette, hogy a háborúk ostromok sorozatából álltak, míg a nyílt csaták vesztek jelentőségükből. Ott azonban, ahol nem épültek meg az új erődrendszerek továbbra is a két szembenálló hadsereg mezei összecsapása döntötte el a küzdelem sorsát.

Felmerül a kérdés, milyen újításokat hozott ez az új erődítési rendszer? A 15. század közepére az egymással viaskodó európai hatalmak háborúi jelentős haditechnikai változással jártak. Ugyanis az addig ormótlan, nehézkes és megbízhatatlan ágyúkat felváltották a kisebb, ám hatékonyabb és jóval mozgékonyabb bronzból és óntövezetekből öntött lövegek. A technológiai tökéletesítés első áldozatai Normandia angol kézen lévő lovagvárai voltak, de hasonló ostromtüzéség alkalmazásával foglalták el a katolikus királyok az Ibériai-félsziget utolsó muzulmán államát, Granadát is a század végén. Majd 1494-1495. évben VIII. Károly francia király is bevette félelmetes tüzéségét itáliai hadjáratában, sorra foglalva a legerősebbnek vélt várakat is. Erre a kihívásra válaszul az itáliai várépítésszek néhány évtized alatt egy új várépítészeti eljárást fejlesztettek ki, amit a feltalálóiokról neveztek el *trace italienne*-nek. Az újításuk abban állt, hogy kizárólag egyenes falszakaszok alkalmazásával megszűntek a holtterek, míg az új, kiugró, ötszögű oldalazó védmű, a bástya építésével egyszerre lehetett biztosítani a lövegek védett elhelyezését és a szabad kilövést. Ez lehetővé tette a vár előtti előterep keresztűz alá vételét, így hozzájárulva a védelem hatékonyságához. A bástyák kiépítésénél két jól elkülöníthető alrendszer különböztethetünk meg: az ó- és az újolaszt. Az előbbiek jellemző volt, hogy kisebb méretűek, kevesebb löveg befogadására képesek és többnyire szabálytalan alaprajzi elrendezésűek, sokszor a már meglévő városfalhoz épültek. A felsorolt hiányosságok orvoslására tervezték meg az újolasz bástyát. Mivel a táj uralkodó pontjaira épített lovagvárakkal ellentétben egyre gyakrabban sík terepen épültek meg az erődítmények, így az építésszek szabályos alaprajzi elrendezésre törekedtek, ami azzal az előnnyel járt a védők szempontjából, hogy a támadóknak minden irányból azonos erejű védelemmel kellett szembenéznük. Megnövekedett a bástyák mérete, amivel párhuzamosan az ezeket összekötő falszakaszok (*cortina* vagy kurtina) hossza lerövidült. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az ostromlottak mind tüzéségükkel, mind kézi lőfegyvereikkel hatásos keresztűz alá tudták venni az erősség előtti területet. A védelem súlypontja tehát a bástyákra nehezedett. Azért, hogy a védművek minél hatásosabban tudjanak ellenállni a rájuk eső nyomásnak a várépítésszek új eljárásokhoz folyamodtak. Különböző módszerekkel

megerősítették a várak előtereit is. Megemelték a várak külső oldalát (vársík, *glacis*), hogy ezáltal lehetetlenné tegyék a védmű alapzatának lövését. Ennek tetején belső őrzési utat és lövészpadokat hoztak létre. Ezt nevezzük fedett útnak. A bástyákat összekötő várfal védelmére pedig a várakban háromszög alakú, úgynevezett pajzsgátákat (*ravelin*) építették ki. A terepadottságaihoz igazodó, a precízen megkomponált védművek egész sora által védett erődítményt Sébastien Le Prestre de Vauban (1633-1707) tervezte meg, aki a Francia Királyság védelmére kiépített erődítményt közel 160 tagjának ki- és átépítésében vett részt.

A második fejlődési irányként Parker a tüzérség és a tűzfegyverek technikai fejlődését és széles körű elterjedését határozta meg. Mint ahogyan arról már szó esett az egymással viaskodó európai hatalmak küzdelme, a tartósan fennálló politikai decentralizáció a kézműveseket és feltalálókat is arra sarkalta, hogy fegyvereiket tökéletesítsék, és így új megrendelésekhez jussanak a háborúk szereplőitől. Ezért nem meglepő, hogy a kora újkori Európában sokkal gyakrabban bukkannak fel haditechnikai újítások, mint az említett Európán kívüli civilizációkban. Mint ahogyan szintén említés történt rá a 16-17. században egyre könnyebb, mozgékonyabb, ám mégis nagyobb hordtávolságú, pontosságú és rombolóerejű lövegek jelentek meg. Ezeket már nem csupán a mezei tüzérség, hanem a haditengerészet is egyre nagyobb számban alkalmazta, amely a hadihajók építésére gyakorolt jelentős hatást. A kézi lőfegyverek szintén meghatározó fejlődésen mentek keresztül a kora újkorban. A megbízhatatlan, nehézkes, kis hordtávolságú és nem kis mértékben önvészélyes kanócos muskétát a 17. század végére felváltotta a könnyebb, 250-260 méter távolságra löni képes kovás závarzatú puska. A kézi lőfegyverek azonban ekkor még nem tudták kiszorítani a szálfegyvereket, hiszen hiába jelentek meg a különböző taktikai elemek (kontramars, spanyol terció, németalföldi félezred, svéd dandár) a tüzérség maximális kihasználására, ám a pikások hiányában (a pika 2,5-3,5 méter hosszú gyalogsági lándzsa) korabeli tűzgyorsaság könnyű prédává tette a lövészkatonaikat az ellenséges nehézgyalogság és lovasság ellen a közelharcban. Megoldást erre a problémára a 17. század második felében a szurony megjelenése jelentett, aminek köszönhetően a 18. század elejére az európai hatalmak hadseregeinek gyalogsága csak tűzfegyverrel volt felszerelve.

A hadügyi forradalom harmadik fejlődési irányként Parker a hadseregek létszámának emelkedését emelte ki. Ám Roberts-cel ellentétben úgy vélte, hogy ezt nem elsősorban Orániai Móric és Gusztáv Adolf reformjai váltották ki, hanem az, hogy a kiépített erődöket már csak módszeres ostrommal lehetett bevenni, amelyeknek megnövekedett az ember- és hadianyag igénye.

Mindezek fényében nem meglepő, hogy Parker a hadügyi forradalom kiindulópontjainak azokat a területeket adta meg, ahol az olasz várépítészeti rendszert alkalmazták: Spanyolország és Francia Királyság, Németalföld és Itália.

Ezek az újítások azonban az Európán kívüli világra is jelentős hatást gyakoroltak. Egyrészt ugyanis a hadihajókra telepített tüzérség és ezáltal a tengeri harcászat megváltozása (megcsáklázás helyett távolsági harc) a legtöbb társadalommal szemben

azonnali előnyt jelentett a terjeszkedő európaiak számára. Másrészt az új várépítészeti módszereke alapján Ázsia és Afrika partvidékén felépített erődítések képesek voltak sikeresen védekezni hatalmas szomszédjaikkal szemben mindaddig, amíg a felmentő csapatok meg nem érkeztek.

Parker szerint mindezek döntő hatást gyakoroltak az államfejlődésre, a gazdaságra és a társadalomra is. A hadügyi forradalom tehát egyrészt együtt járt a központi hatalom megerősödésével és az abszolutista államok kialakulásához vezetett, hiszen csak ezek voltak képesek hatalmas ágyúparkok, erődítési rendszerek, flotta és hadseregek felállítására és fenntartására. Ez jól beleillett az 1950-es, 1960-as és 1970-es évek államfejlődésre vonatkozó vizsgálatának koncepciójába, amely a központi kormányzatok rendelkezésére álló fegyveres erő mennyiségi és minőségi fejlődésére összpontosított, valamint arra, hogy ennek következtében és erre alapozva miként tudtak kiépülni abszolutista államok. Másrészt Parker kutatásának egész iránya megváltozott az Európán kívüli világ tanulmányozásával és amikor a Nyugat felemelkedésének okait vette górcső alá. A folyamat lassú volt, de a hadügyi forradalom hatásainak köszönhetően a 19. század elejére Európa javára billent az erőegyensúly és gyarmati terjeszkedése a világ jelentős részén bekövetkezett.

Geoffrey Parker tehát a robertsi téziseket kitágítva már nem csupán az abszolutisztikus állam kialakulásának zálogát látta a korai újkori európai hadügyi forradalomban, hanem univerzalizálta az elméletet, magyarázva ezzel a Nyugat felemelkedését. A *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800* című munkában leírt nagy ívű elmélet számos követőre, és tegyük hozzá legalább ennyi, ha nem több kritikusra talált. Az igen magas színvonalú vita kitágította az eredeti elmélet kereteit mind térben, mind pedig időben, és visszavezette a hadtörténetírást a nemzetközi történettudomány homlokterébe.